

Portré levelekben

Balázs Ferenc és Christine Frederiksen levelezése

1. Néhány szó a levelezésről

Vannak nagy írók, akik egyetlen művük által is élnek. Másoknál az életmű egésze hat, és teszi szerzőjét ismertté. Végül olyan íróink is vannak, akik többet tesznek a művészet körén kívül, semmint belül maradva, még akkor is, ha paradox módon éppen a nagybetűs Művészet érdekében cselekednek. Az ilyen alkotóknál igen nehéz elkülöníteni az élet és az irodalom szféráit, a kettő szétválaszthatatlanul egymásba fonódik, s így az irodalmi értékelésbe óhatatlanul irodalomon kívüli tényezők is beleszüremlenek, vagy az irodalomnak szánt mű lapjain jelentkezik a mindennapi élet nem-irodalmi pragmatizmusa.

Balázs Ferencnél minden s így az irodalom is a „valóság” jegyét viseli magán, mintha minden sora úgy íródott volna, hogy megfeleltethető legyen valamilyen extrairodalmi ténynek. Egyik legjobb írása, *A rög alatt* nem más, mint irodalommal fordított önvallomás, diagnózis egy falu s ezen keresztül egy társadalom helyzetéről, szociográfiai riport. A pragmatizmusnak ez az igénye két okból fakad. Részint jellembeli tényező, Balázs Ferenc olyan ember, aki kemény munka árán szó szerint mindenről kialakít önmaga számára egy elfogadható modellt, magyarázatot, hogy aztán megpróbálja gyakorlatba is ültetni. Találóan nevezi Szöcs István a Józanság megszállottjának”.¹ Másrészt korkövetelmény, Trianon után az újrászerveződő erdélyi életnek szüksége van *homo practicusokra* is, akik megszállott céltudatossággal keresik (és többnyire meg is találják) az éppen járható utat.

Dolgozatomban e *homo practicus* lét módozatait vizsgálom, mégpedig abban a közegben, amely leginkább kifejezheti mindazt, ami az irodalom, kultúraszervezésen kívül áll ugyan, de mégis elválaszthatatlan tőle: a magánlevelezésben, pontosabban Balázs Ferenc menyasszonyához, majd későbbi feleségéhez, Christine Frederiksenhez írt leveleiben.

Tizenegy év mindmáig feldolgozatlan és részben lefordítatlan levelezése a Balázs Ferenc-életmű adekvát feltérképezése szempontjából elengedhetetlenül fontos. Nemcsak személyiségébe nyújt betekintést, hanem kirajzolja írásainak hátterét, élményvilágát, s ami különösen fontos, keletkezésük pillanatában precíz tervek vagy megkapó hitvallások formájában rögzíti gondolatainak nagy részét. Mert Balázs Ferenc ebben a tekintetben Kazinczyhoz hasonló, ő is inkább munkásságában, szellemiségében, semmint műveiben él.

A mintegy ötszáz gépelt oldalnyi Balázs Ferenc–Christine Frederiksen-levelezés Mikó Imre hagyatékából került elő.

Christine csaknem minden hozzá írott levelet (az ismerkedés legelején kapott apró papírfecnit is) megőrizte s Balázs Ferenc halála után magával vitt Amerikába. (Az utolsó korszak levelezése hiányos, sokszor bizonytalan a keltezés, hiányzik egy-két oldal, nyilván a költözés, a gyors elutazás közben elkallódtak.) Christine gyermekük, Enikő-Solvejg számára állította össze és gépelte le a levelezést a mai formában, majd egy példányt elküldött Mikó Imrének, aki a Balázs Ferenc-életmű kiadásán dolgozott. Christinéhez írott válaszlevelében a következő munkatervet közli:

¹ Szöcs István: *A józanság megszállottja*. Utunk XXX(1975). november 7. 1–2.

„Nekifogtam előkészíteni Feri munkáinak kiadását. Ebben nagy segítségemre van a levelezés. Kiadónk, a Kriterion, amelyik a Meséket is megjelentette, újra kiadja Feri műveit a következő sorrendben:

- 1975. Bejárom a kerek világot
- 1976. A rög alatt, Zöld árvíz
- 1977. Versek, mesék, levelezés (válogatás)

A negyedik kötet az én írásom lesz Feri életéről, amikor befejezem.” (Kolozsvár, 1974. június 26.)²

A levelek angol nyelven íródtak, hiszen Christine eleinte egyáltalán, később is csak keveset tudott magyarul. A levelek egy kis töredékét fordításban idézi a Balázs Ferenc-monográfia,³ a tervbe vett válogatás azonban nem jelent meg, s így a levelezés nagy része mindmáig lefordítatlan és feldolgozatlan. A dolgozatomban idézett részleteket saját fordításban közlöm.

Az 1925 és 1936 között kisebb-nagyobb megszakításokkal írt levelek a következőképpen csoportosíthatók:

1. 1925. november – 1927. október (amerikai körútja során írt levelek)
2. 1927. október – 1928. augusztus (a világ körüli út során írt levelek)
3. 1928. augusztus – 1929. július (hazatérése után Kolozsvárról, Székelykeresztúrról Amerikába, majd Dániába írt levelek)
4. 1931. november – 1932. december (Mészkörről Dániába írt levelek)
5. 1935. március – 1936. szeptember (a kolozsvári és a debreceni tudószanatóriumban írt levelek).

Az első korszak levelei többnyire Berkeleyben íródtak. A levelek nagy részét Balázs Ferenc Taosba küldi, ahol Christine tüdőirritációja után lábadozott.

Az első néhány levél az ismerkedés, a növekvő szerelem, az egyre mélyülő kapcsolat stációit jelenti. Kiemelt szerepet kap a közös tervek, a közös olvasmányélmények megvitatása, csatasorba állítása mindannak, ami két messziről egymás mellé került embert összeköthet. Csaknem minden élményt meg akarnak osztani egymással, ez a magyarázata annak, hogy ebben a korszakban nagyon sok a színes tájleírás, a néhány vonással mesterien megrajzolt, esetenként komikus helyzetábrázolás és a portré. Balázs Ferenc mindent és mindenkit, ami és aki a szeme elé kerül, a korábbi *Forgácsok* stílusában apró, szinte irodalmi megformáltságú szövegekben örökít meg. E levelekből összeállítható az Amerikai Egyesült Államok töredékes leírása, hiszen az 1925 novembere és 1927 októbere közti két év során Balázs Ferenc két hosszabb utazást is tesz az Államokban. Az első, chicagói utazás az Unitárius Mértékletességi Egylet pályázatának díja, azaz részvétel egy Chicagótól nem messze fekvő kisvárosban, Hanskában tartott ifjúsági konferencián. Az utazás állomásai Salt Lake City, Denver, Lincoln, Nebraska, Hanska, majd Saint Paul, Chicago, Minneapolis, Saint Luis, Taos, a mexikói határvidék és végül Los Angeles. 1927 nyarán pedig a békepárti ifjúsági szervezet megbízásából egy tízhetes előadói körúton vesz részt. Ez az emlékezetes Béke-Karaván, amelynek során széltében-hosszában bejárja Kaliforniát.

Egy minden újra nyitott, de mindent átgondoló, alaposan mérlegelő, valahogy mindig a dolgok lényegébe látó ember Amerika-képe rajzolódik ki ezekből a levelekből.

A második korszak levelei az 1927 októbere és 1928 augusztusa között megtett világ körüli út egyes állomásain íródtak. Balázs Ferenc Az Ifjak Világbéke Kongresszusának Előkészítő Bizott-

² Eredetiben: „I began to work on the publication of Feri’s works. Your correspondence is a great help to me. Our Publishing House, Kriterion, which published also the Tales, will reprint Feri’s works in this order:

- 1975 Bejárom a kerek világot
- 1976 A rög alatt, Zöld árvíz
- 1977 Poems, tales, correspondence (selection)

The forth volume will be my book about Feri’s life, when I shall finish it.”

³ Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: *Balázs Ferenc Monográfia*. Buk. 1983.

sága megbízásából „keleten át” indul hazafelé. Útjának főbb állomásai „a szépséges Japán, a zord Korea, az őseréjű India, a tarka Bagdad, majd Palesztina és Egyiptom”,⁴ az utazás finánciális részét pedig különböző előadásokkal teremti meg. (Nemcsak a világbékéről beszél megbízatásának megfelelően, előadást tart az unitarizmusról, Erdélyről, az erdélyi fiatalság törekvéseiről, magyar népdalokat énekel a rádióban.) Az egzotikus témának köszönhetően még színesebbek a leírások, a rögtönzött portrék, mulatságos vagy jellegzetes események vázolása váltakozik a mélyreható helyzetelemzésekkel. Balázs Ferencet nem vakítja el az egzotikum, kivétel nélkül mindig meglátja az illető ország és társadalom problémáit, és elemzi is azokat. De sohasem bonyolódik bele a „tudós fejtegetésekbe” annyira, hogy ne figyeljen fel arra, ami az illető országban szép és értékes.

„Tudós fejtegetést” és tájleírást egyaránt átszínez a levelek emocionális háttere, a szerelem, vágyakozás a Kedves után. Az első két korszak levelei témájuk tekintetében kevés újat jelentenek a *Bejárom a kerek világot* mellett, hiszen ott átgondoltan, könyvvé formáltan jelentkezik az, ami a levelekben még friss élményként íródott le. Ami azonban vitathatatlanul a levelek többletét jelenti a könyvvel szemben, az a különleges szerzői attitűd. Nem olvasóközönséghez, hanem egyetlen személyhez fordul, akít nem annyira meggyőzni és/vagy informálni kíván, hanem – ha csak képzeletben is – magával vinni az úton, együtt élni át vele mindent.

Az első két korszak leveleinek szembeűnő jellegzetessége, hogy hiányzik belőlük a honvág. Csak az újjal való találkozás örömét hordozzák, a honvág rövid szomorkás pillanatait nyilván szándékosan nem örökítette meg. Viszont mindent, amit tapasztal, annak függvényében (is) értékeli, hogy hogyan lehetne azt otthon megvalósítani. Az erdélyi helyzet jelenti az állandó viszonyítási pontot, bármiről legyen is szó. E korszak leveleiből annak a Balázs Ferencnek a képe rajzolódik ki, aki tudatosan készül nagyszabású társadalom-modernizáló munkájára, s ennek függvényében válogat, tervez és ítélezik.

A harmadik csoportba azok a levelek tartoznak, amelyeket Balázs Ferenc hazaérkezése után Kolozsvárról, Székelykeresztúrról, illetve Medeserről küldött menyasszonyának, eleinte Amerikába, majd – Christine kolozsvári látogatása után – Dániába. Az előző korszakokra jellemző színes leírások, optimista hangnem csaknem teljesen eltűnnek, helyüket átveszi a türelmetlen kérlelés, a zaklatottság. Mindez érthető, ha a levelek keletkezési körülményeit szemléljük: Balázs Ferenc éppen lábadozik egy hosszabb tūdőszanatóriumi kezelés után, türelmetlen, mert úgy érzi, nemcsak fizikai erőnléte akadályozza meg abban, hogy nekifoghasson a régóta tervezett falumodernizálási programnak. Kartávolságnyira vesztegel a vágyott falutól, ismét távol menyasszonyától. Az egész levelezésből kirívó ez a korszak, kevés benne a lelkes tervezgetés, a józan helyzetfelmérés és gyakori a panasz.

Dolgozatom az utolsó két korszak levelein alapul. A hangsúly inkább az 1931 novembere és 1932 decembere közt keletkezett leveleken van, mivel ez az a korszak, amikor a Balázs Ferenc-i életmű elérkezett a tervezés, a próbálkozások szintjéről a kiteljesedés stádiumába. Ekkor vonja le a következtetéseket, összegez önmaga és a világ számára *A rög alatt* lapjain. Ezt az összegzést, mely a kudarcok és sikerek feltérképezésétől a lehetséges másik megoldás kereséséig és felmutatásáig terjed, a legérzékenyebben, néha a gondolatok megszületésének pillanatában regisztrálja a levelezés.

A levél köztudottan szubjektív műfaj ugyan, de Balázs Ferencnél többnyire objektivitás jellemzi. Ezt a hangsúlyozott objektivitás-igényt nem a dolgoktól való távolságtartás generálja, hanem a mindenáron való tisztánlátás vágya s ezáltal a hibalehetőség minimumra csökkentése, önmaga vagy a másik igazának minél pontosabb körülhatárolása.

⁴ Balázs Ferenc: *Bejárom a kerek világot*. Buk. 1975. 149.

A misszilis magánlevél műfaji behatárolása bonyolult feladat, nehéz olyan definíciót találni, mellyel e képlékeny műfaj minden példánya megnyugtatóan körülírható. Az egyetlen lehetséges út a legáltalánosabb jellemzők kijelölése, melyeknek mentén egy konkrét, szövegre alkalmazott elemzés elvégezhető. Martinkó András jakobsoni ihletésű definíciójában: „A levél az alkalmi közlés műfaja, melyet meghatároz a levélhelyzet, a levél funkciója, tárgya, a levélíró és a címzett.”⁵ Író és címzett, levélhelyzet, funkció és tárgy tehát azok a vonalak, melyek mentén haladva nemcsak egy alkotói arcél rajzolható ki, hanem a két világháború közti erdélyi értelmiségi lét megélésének egy, valljuk be, nem a legtipikusabb lehetősége.

2. A címzett

Balázs Ferenc 1925-ben, Berkeleyben ismerte meg későbbi feleségét, a dán származású amerikai Christine Frederiksent, aki abban az időben a berkeleyi egyetemen, a „társadalmi intézmények” karán tanult. Kapcsolatuk elmélyülésében jelentős szerepet játszott az a tény, hogy Christine (vagy ahogy a levelek magyaros megszólításában áll: Kriszti) maga is osztotta Balázs Ferenc elképzeléseit a falu felemelésével kezdődő általános társadalomátalakító modernizálással kapcsolatban. Abban a levélben, melyben barátjával, Lőrinczi Lászlóval tudatja eljegyzése hírét, Balázs Ferenc részletesen kifejti a falu felemelésére vonatkozó nézeteit, s végül így összegez: „Boldog vagyok, hogy a menyasszonyom hasonlóképpen gondolkodik, s akaratteljes és tevékeny. Természetesen ameddig magyarul megtanul, addig a dolog kissé nehezen fog menni, de aztán!”⁶

Később Christine így vall arról a fiatalos lelkesedésről, amivel Erdélybe indult: „Dán éneket vonzotta Feri ambíciója – látni, hogyan halad Erdély a gazdasági biztonság felé, olyan szövetkezeti rendszer segítségével, mely talpra állította Dániát az Ausztriával és Poroszországgal 1864-ben vívott háború után. Amerikai oldalam – a bennem lakozó úttörő vagy misszionárius – a politikailag elnyomottak megmentésére sarkallt. Ami pedig osztatlan szívemet illeti, csak táncolni, énekelni akart.”⁷

A levelek címzettje tehát első perctől fogva nem pusztán „a Kedves”, hanem ennél több, munkatárs, társ a tervezésben és a kivitelezésben. Különösen jellemző ez az 1931 novembere és 1932 decembere között Dániába küldött leveleire, hiszen ez a „mészköi négyéves terv” ideje, amikor már megmutatkoznak az eredmények és velük párhuzamosan a kudarcok is. Mészköi életükről és munkájukról Christine folyamatosan tájékoztatta amerikai rokonait. Ezek a levelek is azt bizonyítják, hogy aktív résztvevője volt a mészköi eseményeknek, aki nemcsak a helyzetet mérte fel jól, de a szükséglet is, és különböző falufejlesztő vállalkozásaikhoz megpróbált anyagi támogatást szerezni. „Népfőiskola a megoldás! Ebben egyre biztosabb vagyok. Itt van százhusz falu, tele legényekkel és lányokkal, akik pont olyan intelligensek, mint társaik bárhol a világon. Egy népfőiskola kiindulópont lehetne számukra, ha fel van szerelve egy jó könyvtárral, két-három kreatív tanárral és az önfenntartáshoz szükséges berendezéssel: kertek, üzlet, ácsműhely, szövő-

⁵ Martinkó András: *A levélstílusról. = Világirodalmi Lexikon.* Szerk. Király István. Bp. 1982. VII. 231–232.

⁶ A levél keltezése: Berkeley, March 12, 1926. Idézi Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: *i.m.*. Buk. 1983. 100.

⁷ Christine Morgan: *Alabaster Village. Our Years in Transylvania.* Boston 1997. 11. Eredetiben: „The Danish half of me was attracted to Feri’s ambition – to see Transylvania move toward economic security through the kind of cooperative organization that had lifted Denmark onto its feet after its war in 1864 with Austria and Prussia. My American half – the pioneer or missionary in me – wanted to rush to the rescue of politically downtrodden people. As for my undivided heart, it just wanted to sing and dance.”

szék, esetleg cserépegető kemence. Ha érdeklődésük egyszer felébred, észre fogják venni a szövetzeti földművelés előnyeit, és ezek az elmaradott falvak új életre fognak kelni.”⁸

Kriszti másfél év mészkei tartózkodás után utazik Dániába, de nem pusztán azért, mert nem tud beilleszkedni, vagy a szüntelenül apostoli munkában lobogó férj mellett egyedül érzi magát, a körülmények hozzák ezt az immár második dániai utat. Első gyermekét elvesztette, a másodikat szeretné nyugalomban, civilizált körülmények között, orvosi felügyelet mellett kihordani. Elborítják őket az adósságok, különösen a majdani népfőiskola számára még Mészkei érkezésük (1930) előtt vásárolt Encyclopedia Britannica árának a terhe nyomasztja őket, a papi fizetést pedig éppen akkoriban csökkentik az addigi 9 dollárnak megfelelő összegről 5-re. Kapóra jön hát egy ismerős teológiai tanár – és nem főiskolai hallgató, ahogy a monográfiában tévesen áll –, Torkild Skat Rordam meghívása, hogy fordítsa le angolra az Új Testamentumot elemző könyvét.

Egyébként Kriszti Dániában sem feledkezik meg a mészkei munkáról, csak már sokkal gyakorlatiasabban, másfél évnyi tapasztalattal a háta mögött próbál a falusi élet számára hasznos tudást szerezni. „Jövőre tennem kell valamit, ami vagy egy kis pénzhez juttat, vagy alapos felkészítést nyújt a hazatérésem utáni falusi életre. Legalább az eszközeim volnának meg ahhoz, hogy megteremthessek egy rendes otthonot, egy jó iskolát és az oly kétségbeesetten hiányzó újszülött-gondozót és óvodát, akkor hasznos lehetnék”⁹ – írja.

A levelek megszólítottja tehát hol a Kedves, akinek hiánya a ház minden kis sarkát betölti, hol a még soha nem látott, vágyott gyerek anyja, hol a feleség, a háztartás gondjainak ismerője, aki nélkül semmi nem működik úgy, mint kéne, hol pedig a munka és a tervezések partnere, akinek most levélben kell elmondani mindazt, amit meghitt esti beszélgetéseken, beszámolókon szoktak. Annak függvényében, hogy a címzett melyik alakváltozatához íródott a levél, változik a stílusa, a tárgya, sőt akár a szerkezete is. A távoli Kedveshez, az anyához íródnak a lírai vallomások és a kétségbeesett, sokszor követelőző hazahívó levelek. A feleség számára a beszámolók a ház körül mozgó emberekről, állatokról, a kerti, gazdasági munkák menetéről, kisebb-nagyobb házi gondokról, pletykákról. Ebben a korszakban Balázs Ferenc talán a munkatárshoz fordul a legritkábban. Úgy érzi, a megbeszéléseknek, vitáknak csak akkor van értelme, ha együtt vannak. Másrészt a hajdan pusztán elméleti szempontból tárgyalt problémák nagy része ekkorra már valóság, sőt része a mindennapoknak, belesimul a „házi gondok” kategóriájába, nincs mit elemezni, vitatni rajtuk. A munkatárshoz tehát többnyire szűkszavú beszámolók, helyzetelemzések íródnak.

3. A levélíró

A levélíró egyúttal mindig alanya, szereplője is a levélnek. A levélírás aktusa megteremti azt a szükséges távolságot, melyen keresztül a levélíró önmagát szereplőként szemlélheti. A napló írója önmagához szól, a legobjektívebb megfigyelései mellett is „tárgyán belül marad”, nem távolodhat el tőle. A levél még a legintimebb önelemzés esetén is egy lépés távolságból szemléli alanyát, szereplőként viszonyul hozzá. „Formált alany ez, amelyben együtt vannak a létező, a szándékolt és az eszményi jegyek, ám épp a levél alkalmisága, aktualitása folytán ész-

⁸ Christine Morgan: *i. m.* 50. Eredetiben: „A folk school is the thing! More and more I’m convinced of it. Here are one hundred twenty villages with young men and women as intelligent as anywhere else in the world. A folk school would be their starting point, with a good library, two or three teachers of imagination, and equipment for self-support: gardens, a shop, carpentry, weaving loom, perhaps a pottery kiln. Once their minds began to move they’d see the advantages of cooperative methods of agriculture, and these forlorn villages would begin to live again.”

⁹ Christine Morgan: *i. m.* 77. Eredetiben: „I should be doing something next year which would either let me earn a little money or give me definite training for life in the village when I go back. If I can only have the means to make a good home, a good school, and the desperately needed baby clinic and day nursery, then I’ll be useful.”

telhetőek a közvetlenség változatos megnyilvánulásai.”¹⁰ Balázs Ferencnél az én-reprezentáció kérdése nem magyarázható egyszerűen a létező, szándékolt és eszmei jegyek megfelelő arányú keveredésével, inkább a modell-énnel való azonosulás esetéről beszélhetünk. Számára az élet minden területén – tegyen az a tejjgazdaság megszervezése, templomrenoválás, elvont vallásfilozófiai tézisek vagy magánélet – a kulcsszó mindig a józanság. Az ésszerűség, a szó legnemezebb értelmében vett pragmatizmus, megnevező és megnevezett legteljesebb egymásra simulása kizárja a félig tudatos, félig önkéntelen image-alakítást, melyben a levélíró kicsit kívülről (objektíven) szemléli magát, de közben megmarad önmaga hőisének.

Ahogy tudatos, átgondolt, érvekkel alátámasztható mészki programja és kissé általánosítva, mondhatni egész élete, ugyanilyen módon ábrázolja önmagát is. Viselkedésmódot alakít ki önmaga számára arról, hogy az adott helyzetben mi tenne a legcélszerűbb, legtermészetesebb, a mások és a saját igazát leginkább figyelembe vevő magatartás, és ennek megfelelően viselkedik. Nem beszélhetünk itt szerepjátszásról, hiszen az alany azonos a szerepével, nem választható le róla.

Ez a néha szinte fájdalmas korrektség leginkább abban figyelhető meg, ahogy Balázs Ferenc önmagát szemléli. Feltűnően ritka a levelekben az önelemzés, ha önmagáról ír, a helyzet- és ön-jellemzés szándékoltan objektív, adatszerű. Az a csaknem fanatikus hit, hogy a racionális érvek és ellenérvek mérlegelése során kialakult nézet (vonatkozzék akár a külvilágra, akár önmagára) igazsága biztos és megdönthetetlen, feleslegessé is teszi a bizonytalanságba gyökerező önelemzést. (A Balázs Ferenc-i világfelfogás azonban csak látszólag merev, a meglett igazság nem egyszer s mindenkorra zárja le a továbbgondolás útját, hiszen ez éppen egyik alap gondolatát, az állandó (ön)javítás tehetséges voltát kérdőjelezné meg. Amint megváltoznak azok a tényezők, melyeknek függvényében valamit helyesnek vagy helytelennek fogadott el, automatikusan újraindul a folyamat: adatgyűjtés, elemzés, érvek felsorakoztatása pró és kontra, végül pedig a helyesnek ítélt megoldás kiválasztása.)

Egyetlenegyszer tér el az önmaga számára kijelölt modelltől, az élete utolsó hónapjaiban írott levelekben. Ellentétben a szintén levelezésükben kifejtett elveivel, nemcsak hogy nem hívja haza Dániából a feleségét, hanem egyenesen megtiltja neki, hogy az esetleg gyógyulását jelentő, tervbe vett, de egyre halasztódó amerikai utazásuk előtt leutazzon érte Tordára. 1936. szeptember 6-án Tordáról keltezett levelében, melyben végig arról ír, miket kell Krisztinek tennie az amerikai út megszervezésére (útlevelek, vízum, dollárbeváltás, kabinfoglás stb.), explicit módon, aláhúzva jelenik meg az, amit a többi 1936. szeptemberében keltezett levélben nem mond ki, csak éreztet „Don’t come down for me!” (Ne gyere le értem!)

A magánemberi lét levélformába öntése entellektüelekénél óhatatlanul létforma-értelmezésekkel jár. A létforma-értelmezések centruma mindenkoron a Balázs Ferenc-i életfelfogás, célrendszer. Ez a viszonyítási alap mindenhez, s ezáltal sokszor a legköznapibb közlések is távlatból szemlélve fontossá válnak. Így a kolozsvári szanatóriumból Mészkiön gazdálkodó feleségéhez írott levél, melyben a közelgő csemetevásárlásról ír, nem pusztán az aggó gazda intézkedése, hanem a „négyéves terv” távlatában gondolkodó közösség-szervező csaknem mindenre kiterjedő figyelmének jele (1935. március 9., Kolozsvár). A következő levél már a Vidékfejlesztő Szövetkezettel foglalkozik, felmérést szeretne végeztetni a következő évi működés megszervezésére arról, hogy milyen termékekre van szükség a városban, és ezekből melyik környékbeli falu mit tud előállítani (1935. március 11.).

¹⁰ Mezei Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Irodalomtörténeti Füzetek Bp. 1994. 19.

Balázs Ferencre jellemző a távlatokban való organikus gondolkodás. A legapróbb tett is beépül egy nagyobb szerkezetbe, s így jön létre az a szerves egész, amelyben a legkisebb részecske is önálló, de egyúttal nélkülözhetetlen része az egésznek, azzal együtt működik.

„Elmenni egy elmaradott marylandi faluba s ott a legcsodálatosabbakat cselekedni, nem vonz engem, mert amit ott tehetek, nem egy nemzeti megváltás része, a társadalomnak csupán 10 százaléka vonatkozik. Azt hiszem, mindig is érezted, hogy Mészkőn keresztül az egész népért cselekszem, sőt egész Kelet- és Közép-Európáért és Ázsiáért! Ezért nemzeti (erdélyi) alaknak tekintenek, míg egy másik, aki megszervez és kézben tart négy-öt szövetkezetet, csak a saját falujának használva, nem több helyi hírességnél.”¹¹ (Miskolc, április 1.)

4. Alkalmiság, levélhelyzet

Az alkalmi jelleg a mindenkori levél létrejöttét meghatározó, hiszen a levél változó és változatos intenzitással őrzi, illetve ábrázolja az aktualitások és élmények napi elevenségét. A dolgozatomban vizsgált levelezés esetében nem beszélhetünk az alkalmiságot átszínező szépirodalmi formáltság igényéről, netán irodalmi szándékról. Balázs Ferenc esetében azonban nincs áthidalhatatlan szakadék az irodalmi, illetve publicisztikai hang és a magánlevelek hangja között. Különösen *A rög alatt*, publicisztikájára, vallásfilozófiai, oktató műveire (lásd az Erdélyi Fialatokban megjelent tanulmányait, az Aranyosszékekben, illetve az Aranyosvidékben közölt cikkeit, valamint a *Közérthető Evangéliumot* és az *Új ember vallását*) jellemző a száraz, pontos fogalmazásmód, amely a hétköznapi beszédétől csak az érthetőséget elősegítő formáltságban, néhány érzékletes fordulatban tér el. Ha tehát irodalmi/publicisztikai igényű formáltságról nem is, de azzal rokon hangvételről beszélhetünk, különösen a meggyőző szándékkal írott levelekben, melyeknek témafelvezetése, érvelésmódja, a következtetések levonása és az ebből következő tennivalók felsorolása megkülönböztető jegye ennek a levelezésnek.

Az ábrázolt aktualitások közt a mindennapi élet eseményei dominálnak, állomásai egy utólag néha Don Quijotéinak tűnő harcnak. Csírájában megtalálható itt mindaz, amit *A rög alatt*ban a „nyilvános gyónások” megrázó erejével összegez a nyilvánosság számára. (Talán e „tanúságtévő” hangnem pszichikai hatóerejével is magyarázható az a hatás, amit a könyv a kortársakra gyakorolt. Igazolást, bizonyítékot láttak benne mindarra, amit tettek – vagy nem tettek –, amiben hittek, ebben látták igazi értékét. „Belső kényszerből írja [...] és ennek a könyvön kiragyogó kényszernek a feszültsége teszi ezt a művet irodalmi alkotássá.”¹² Néhány hónappal korábban dr. Jancsó Béla Németh László kiábrándult lírai útirajzára¹³ reflektálva *A rög alatt*ot, illetve Reményik *Romon virág* című kötetét hozza fel ellenpéldaként, egy közösség identitásának és ezen túlmenően létjogosultságának perdöntő bizonyítékaként.¹⁴)

Magánlevelekről lévén szó, a „belső aktualitás”, a lelkiállapotok, gondolatok rajza is megjelenik, egyik-másik szakaszban kifejezetten hangsúlyos szerepet kap. Megfigyelhetők például a több mint egyéves távollét során (1931. november–1932. december) a vágyakozás intenzitásának fokozatai a líraitól a szarkasztikuson át a groteszkig: „Éppen úgy éreztem, körülölel a

¹¹ Eredetiben: „To go to a backward Maryland village and do the most wonderful things does not appeal to me because the kind of things I do is not the pattern of national salvation, it only applies to 10% of the nation. Of course you always felt, I believe, that through Mészkő I always worked for the whole nation, nay the whole of East and Central Europe and Asia! That’s why people take me as a national (Transylvanian) figure, whereas another, even though he may organise and keep in good order four or five cooperatives benefitting his own village, is merely a local star.”

¹² László Dezső: *A rög alatt*. Erdélyi Fialatok. VII(1936). II. 37–41.

¹³ Németh László: *Magyarok Romániában. = A minőség forradalma*. II. Bp. 1992. 739–805.

¹⁴ Dr. Jancsó Béla: *Ahogy lehet*. Erdélyi Fialatok VI(1935). IV. 109.

boldogság... amikor minden eltűnt. Fekszem a földön, a fájó bizonyosság: elment... mindenben ott lüktet, az utánad való vágyakozástól nyugtalanul, zárt ajtó előtt remegve, képtelenül arra, hogy egyensúlyomat visszanyerjem.”¹⁵

Egy évvel később az egészségéért aggódó feleségnek már ezt a kimértségében is haragos választ írja (öntudatlanul és gyerekesen zsarolva a hazatérését?): „Azt eszem, amit, és semmi közöd hozzá, ha tönkreteszem magam. Persze nem bölcs dolog így tenni, de nem engedem meg, hogy beleavatkozzál a magánéletembe, ahogy édesapádnak sem engedtem, hogy 5000 mérföld távolságból megszervezze az életemet. [...] Meghallgatom a tanácsaidat, ahogy másokét, például egy orvosét is, aztán megfogadom vagy nem. De most be kell fejeznem. Sok szeretettel: Feri.” (1932. október 7.)¹⁶

A levélhelyzetet vizsgálva a levélírást formáló konvenciók együttesére esik a hangsúly: az oldottság és formáltság viszonyára, illetve az ezt befolyásoló levélírói szándéokra.

Mivel a levelek nem a nyilvánosságnak íródnak, a 18–19. század fordulójára jellemző implicit nyilvánossághoz való fordulás sem fedezhető fel bennük, a formáltság igénye a hétköznapi beszéd szintjére tolódik. A formáltságnak mindig funkciója van, s ez a publikus és a magán-szférán belül eltér. A megformáltság-igény leggyakrabban a levelek retorikájában, logikus érvelésében mutatkozik meg, melynek célja mindig a meggyőzés. A publikus szférától eltérően a meggyőzés ráhatása itt egyetlen személyre (a címzetre) hat, és nem egy eszme, egy program stb. szükségességéről kíván meggyőzni, hanem a magánélet szféráján belül marad. A levelezés valóban sodró retorikája itt egyetlen célra irányul: rávenni Christinét, hogy minél hamarabb térjen vissza Mészköre. Térjen vissza, de nemcsak feleségként az utána vágyakozó férjhez, hanem munkatársként a közös munkához.

Ezzel kapcsolatban valóságos „levélpárbajt” vívnak, amelyben Christine éppen Balázs Ferenc korábbi érveivel áll elő: ahhoz, hogy megfelelő munkát végezhesenek, pénzre és szakértelemre van szükség, melyekből egyiket sem nyerhetik el Mészkön. Tanulmányozni kell tehát a megfelelő dán vagy amerikai szervezeteket (népfőiskolák, farmok, mezőgazdasági szövetkezetek), gyakorlatot szerezni bizonyos, Mészkön megvalósítandó munkákhoz (pl. csecsemőgondozás, óvoda) s ezalatt annyi pénzt félretenni külföldön, amennyi elegendő lesz kezdőtőkének. Balázs Ferenc ugyancsak jól megindokolt válasza már olyan ember életszemléletét tükrözi, aki érzi, hogy kevés idő áll rendelkezésére, ezért elveti a további előkészületeket az azonnali tettek kedvéért.

„Nem hiszem, hogy további felkészülés az itteni munkákra indokolt lenne. Mondjam azt: semmit nem tehetek ezért a vidékért, el kell tehát végeznem egy mezőgazdasági egyetemet? Nem – felismerem, hogy nincs időm szakképesítést szerezni, tehát felfogadok egy mezőgazdasági szaktanácsadót. Mondjam azt, hogy: semmit sem tehetek a gyermekhalandóság magas arányával szemben, ha nem képezem magam orvossá? Nem - orvost akarok fogadni a vidék számára. És a legfőbb oka annak, hogy ezek közül a szakmák közül egyikből sem szerzek képesítést, az, hogy látom a vidék igényeinek összetett voltát, és képtelen vagyok megfelelő képesítést szerezni mint mezőgazdász, orvos, mérnök és egyébek. A te esetemben is így van.”¹⁷

¹⁵ Christine Morgan: *i. m.* 75. A levélrészletet keltezés nélkül idézi a szerző.

¹⁶ Eredetiben: „I eat what I eat, and it's none of your business if I run myself down. Of course it is not wise for me to do so, but I will not allow you to interfere with intimate details of my life, any more than I allowed your father to try to arrange life for me from a distance of 5000 miles. [...] I take your words of advice as I could take advice from anyone, a doctor for instance, and leave it or take it. But I have to finish up this letter. Much love: Feri.”

¹⁷ Keltezés nélkül, feltehetően 1932. február 22. és március 2. között íródott. Eredetiben: „I don't believe that further preparation for our work here is justifiable. Shall I say: I cannot do anything for this district, but I must qualify

A levelezés egészére az oldottság, a hangnem és a témaválasztás szabadon csapongó volta jellemző. Az alkalmiság, amint előbb már jeleztük, alárendelődik egyfajta „szellemi énközpon-túságnak”. Minden felmerülő kérdést (kivéve a hétköznapi dolgokat) saját átfogó elképzelései-hez, célrendszeréhez viszonyítva értékeli. Halálos betegen, utolsó leveleinek egyikében például a Christine által említett dán és svéd szövetkezetekre, illetve népfőiskolákra reflektál: „Svédországról is sokat olvastam mostanában, és úgy találom, a helyes úton haladnak: a fo-gyasztók szövetkezete az alap, és a szövetkezeti termelés nagy része hazai piac számára folyik.” (1936. május 30. Mészkö.)¹⁸

5. Funkció

Balázs Ferenc és Christine számára a levelezés sokkal nagyobb fontossággal bírt, mint a há-zastársi levelezés általában. Kapcsolatukban fontos szerep jut a levélnek, hiszen gyakorlatilag többet voltak egymástól távol, mint együtt, így sokkal nyíltabban vetették papírra gondolataikat, érzéseiket, mint a szokványos levélírók. Itt a levél megszokott, információközlő funkciója hát-térbe szorul, s ezáltal megnő fontossága, hatásköre is. Erős célszerűség jellemzi őket, más a súlyuk, az értékük, hiszen mondhatni ezek tartják fenn kettőjük közt a kapcsolatot, legyen az házastársi vagy munkatársi kapcsolat.

E kapcsolatfenntartás függvényében a levelezés három fő funkciót teljesít:

1. kapcsolatteremtő funkció

Egymástól távol levő emberekről lévén szó, a kapcsolatteremtés mindig a következő talál-kozás megszervezését, lehetőségessé tételét célozza. A Dániába írott levelek egy részében (1932. április 16-ig) egy lehetséges dániai találkozás terve körvonalazódik. Általában alaposan átgon-dolt tervek, mégis többnyire keresztülvihetetlenek a folytonos pénzhiány és főleg a mindig kiemelt fontossággal bíró faluépítő munka miatt. A levélíró általában felsorolja az éppen kiválasztott terv előnyös vonásait. (Mind az íróra, mind a címzettre jellemző, hogy mit tartanak előnyösnek: pl. meglátogathatnak egy ismert dán népfőiskolát, Christine gyakorlatot szerezhet a szakszerű csecsemőgondozásban, részt vehetnek egy konferencián stb.) A találkozás mellett a közös uta-zások előkészítése is a levelek feladata. Eleinte lelkes és légből kapott, de részletbe menően pontosan kidolgozott útitervekről van szó. (Pl. 1932. február 22-i levelében Balázs Ferenc négy évre előre tervez egy közös távol-keleti utat, ami alatt a gyerekeik – ekkor még nincs gyerekük – majd Amerikában, a rokonoknál várják meg őket, és jól megtanulnak angolul.)

Később az életben maradást jelentő amerikai út megszervezése a tét, hiányzik hát a játékoság, a fantázia, megnövekszik a pontos adatok szerepe. Immár gyógyíthatatlan betegként visszakerülve (1936. május) Mészköről, majd Tordáról ilyen pusztán adatközlő leveleket ír, utasításokat ad, mit, hol, hogyan kell beszerezni az amerikai útra, mire kell figyelni. A legapróbb részletre is tekin-tettel van, szinte semmi nem kerüli el a figyelmét.

myself as a graduate of an agricultural university? No – I realise that there is no time for me to get expert knowledge - so I proceed to hire an agricultural advisor. Shall I say: I cannot do anything to prevent the high rate of infant mortality unless I qualify as a doctor? No – I want to hire a doctor for the district. And the chief reason that I do not qualify myself for any of these jobs is because I see the *manifold* needs of the district and it is impossible that I shall properly qualify myself as an agriculturist, a doctor, an engineer and all the rest. So also with you’.”

¹⁸ Eredetiben: „I also had read a good deal about Sweden lately, and found that it has found the right way: the basis is the consumer’s cooperatives, and most coop producing done for the home market.”

2. helyettesítő funkció

Közvetlen kapcsolat hiányában a levelezés helyettesíti a partnerek közti természetes információcserét. Ezzel magyarázható, hogy a Mészkőről Dániába küldött levelek nagy része beszámoló jellegű. Nemcsak a nagyobb események kapnak helyet (pl. az 1932-es árvíz, helyhatósági választások stb.), sőt ezek háttérbe szorulnak a mindennapok apró hírei mellett. Balázs Ferenc leveleiben nyilván Christinéhez (is) igazítva dönti el, hogy miről mennyit ír. Természetes, hogy a háztartás, a gazdaság gondjaira esik a hangsúly, hiszen ez az, ami a hétköznapi megélésében naponta megújuló probléma. *A rög alatt*ban leírt „négyéves mészkői terv” apró stációiról adnak hírt ezek a levelek. Szó esik a népfőiskola kialakításáról, a téli „körhelyiségi” (kulturóthon) eseményekről, a gyümölcsfásításról, a tejszövetkezet létrejöttéről és működéséről, a vízszabályozásról. Általában néhány vonással megrajzolt képek ezek, alapvető adatokat közölnek, s csak nagyon ritkán az író reflexióit. Általában tartózkodik az elhamarkodott ítéletmondástól a közéletet érintő tárgyokban. (A magánéletben már kevésbé visszafogott, és lényegesen kevésbé próbálkozik azzal, hogy a másik szerepébe illeszkedve megértse tetteinek mozgatórugóit.) Ha a közéletet érintő dolgokban tényeket konstatál, a magánéletben érzelmei függvényében interpretálja azokat, néha általánosít. Ilyenkor mintha rés nyílna a szereppel való azonosulásban, egy-egy pillanatra kiesik a dolgok józan és objektív szemlélőjének szerepéből, ebből a magára kényszerített, szinte emberfeletti fegyelemből, és elfogultan ugyan, de emberileg hitelesen ítélkezik a dolgok felett, anélkül hogy „meghallgatná őket”.

3. pótló funkció

A levelezés nemcsak helyettesíteni, pótolni is kényszerül egy házastársi/munkatársi kapcsolatot, mintegy betölteni a csaknem egyéves távollét okozta rést.

Így a levél adja meg a lehetőséget az érzelmek, a házassággal kapcsolatos attitűdök és elvek végiggondolására és formába öntésére. Érzelmileg feszült korszakban íródtak ezek a levelek, a levélíró magatartása folytonos ingadozás a megértés és a legteljesebb meg nem értés között. Mivel a levelezés fizikai körülményei nem teszik lehetővé a leírtakra való azonnali reagálást, elkerülendő azt a helyzetet, hogy mire megérkezik a válasz, a probléma már tényé merevedett, vagy egyáltalán nem ír bizonyos gondjairól, vagy a legőszintébb indulatossággal, az élmény pillanatában, cenzúrázatlanul kitérül, s így levelek során keresztül kényszerül ugyanazt a témát árnyalni.

A levélíró Balázs Ferenc jellemrajzának szempontjából érdekes az a néhány levél, melyben a házasságról való felfogását fejti ki. Eleinte teljes szellemi uniót kíván meg a házasságtól: Christine nő, tehát gondolkodása mindig „tükröz valakit”, „légy azonos önmagaddal, vagy velem” köti ki. Majd revidálva nézetét, elemelve a helyzetet és levonva a következtetéseket a másik végletbe esik: az érzelmi téren kívül semmiben sem kíván egységet, még a jövedelemnek is csupán kis része jut a közös háztartásra, a többi ki-ki arra használja, amire jónak látja. (1932. október 5.)

Két ember egyetlen szellemi/cselekvő egységgé olvadásának gondolata nemcsak a házasságban, hanem általában az emberi viszonyaiban is megfigyelhető. A szellemi egység kivétel nélkül az ő gondolatainak átvételét, az általa elvárt tempóban történő megvalósítását jelenti, s ez a szellemi szupremációra való törekvés sokszor szembefordítja őt munkatársaival, sőt beosztottjaival is. Ezek a konfliktusok lehetőséget nyújtanak az önvizsgálatra: „Ténylegesen éreznem kellett, milyen egoista és önző vagyok. Komolyan csökkent az önértékelésem, hiszen én nem tettem meg azt, amit tőled elvártam. Sosem voltam veled a munkád közben, nem dolgoz-

tam együtt veled, a te körödben.” (1932. április 5.)¹⁹ Ugyanez az önvizsgálat megy végbe *A rög alatt* lapjain, csak tágabb körre vetítve.

A debreceni szanatóriumból írott levelekből úgy tűnik, a beteg számára semmilyen levél nem pótolhatja a valós együttlétet. A magány feloldását a látogatások jelentik, s ezek a látogatások úgy jelennek meg a Christinéhez írott levelekben, mintha a távollevő látogatását pótolnák. Valós és képzelt események egymásravetítését tartalmazza tehát a következő levélrészlet: „Nagyon örültem látogatásának – írja egyik unitárius egyetemi hallgató ismerőséről –, s közben arra gondoltam, ha a feleségem a közelben volna, ő is ezt tenné, meglátogatna, és jelenlétével, egy bájos nő élenkítő jelenlétével jobb kedvre hangolna.” (1935. december 16.)²⁰

6. Tárgy

Magánlevelezésről lévén szó, a levelek témaválasztásában a magánélet dominál, csakhogy ez a magánélet csaknem teljes egészében a közélet szolgálatában áll. A levelekben a közéleti szempont, az általános érvényű morális posztulátumok vagy a konkrét aktualitás dominánsabban érvényesül, mint a pszichológiai vizsgálódás. Egyetlen olyan levél nem íródik ebben a korszakban, amelyben implicit vagy explicit módon ne esne szó Balázs Ferenc közéleti tevékenységéről. A Mészkörről Dániába írott levelek esetében a legtöbbször szinte lehetetlen elkülöníteni a magánemberi és a közéleti szférát. A debreceni szanatóriumból írottaknál már más a helyzet, ezekben kissé előtérbe kerül a magánélet, s ennek magyarázata nem pusztán annyi, hogy egy súlyos beteg ember vallomásait tartalmazzák, hanem (és ezt tartom döntő tényezőnek) az a tény, hogy Balázs Ferenc ebben a korszakban gyakorlatilag a külvilágtól elzártan él, igencsak redukált cselekvéssel. Ennek ellenére meglepően sok a közéleti vonatkozású információ a leveleiben, szó esik az írásai kiadásáról, *A rög alatt* meglepő sikeréről a mészköiek körében, felgyógyulása utáni tervekről.

A levelezés tematikáját vizsgálva felvetődik a cenzúra, illetve az öncenzúra kérdése. „A levelezés szabadság-reprezentációja az is, hogy biztosítja a véleménynyilvánítás szabadságát.”²¹ A külső cenzúra kérdése nem vetődik fel, meglétére nincsen adat a levelezésben, inkább a posta működését bírálják (elveszett vagy túlságosan lassan érkező levelek), illetve a hivatalos szervek bürokratikus módszereit.

Az öncenzúra működése viszont kimutatható a levelezés egészén, sokszor ez határozza meg a témaválasztást. Általában befolyásolja a témaválasztást, illetve a tárgyalás formáltságát a prakticitás, a levél-, esetenként képeslap-terjedelem szűkre szabott volta, a levélíráshoz fordítható idő. Az öncenzúra működése leginkább abban figyelhető meg, hogy mire terjed, illetve nem terjed ki a figyelmük, milyen a tárgyalt események aránya egymáshoz viszonyítva.

Talán a legjellemzőbb a Balázs Ferenc-levelezésre a politikai életre való utalások szinte teljes hiánya. (Egyúttal meglepő is egy ennyire közéletcentrikus levelezés/életművön belül.) Itt a csaknem végletekig vitt közéletiség és az apolitikus magatartás keveredéséről van szó. Balázs Ferenc többször is hangoztatott elve, hogy a társadalomátalakító, -modernizáló munkát csak a politikától függetlenül lehet elvégezni. Ez legalább annyira alapvető elgondolása, mint az, hogy a falu lévén az a közeg, amelynek „letelepedési formája a legegységesebb élet lehe-

¹⁹ Eredetiben: „I was made to feel quite genuinely how egoistical and selfish I am. I really lost a good deal of self respect, for I did not do, what I asked of you to do: I never accompanied you to your work, and work with you in your sphere too.” (1932. Április 5.)

²⁰ Eredetiben: „While I enjoyed her visit immensely I thought: if I had a wife nearby, this is what she would be doing, visiting and cheering me up by her presence, the enlivening presence of a lovely woman.”

²¹ Mezei Márta: *i. m.* 9.

tőségeit foglalja magába”,²² melyben helyes arányban keveredik ember, természet és gép, ezért a faluban kell elkezdni az egész társadalmat átalakító, modernizáló munkát. „Ne tegyük megélhetésünket függővé olyan tényezőktől, amelyeket nem befolyásolhatunk”²³ – írja a politikával kapcsolatban. Az indiai útján megismert Gandhi és Tagore közti különbséget is a politikai köztéttségben látja: „Gandhi vallásos alapon csinál politikát, de politikát csinál. Tagore is vallásos alapon áll [...] de ő nem vesztegeti az erejét a hatalom megszerzéséért. Én hatalom nélkül is tudok segíteni, ha akarok.”²⁴

A levelekben egyetlen mondat erejéig esik szó politikáról, az 1932. június 26-i levélben („We are in the midst of elections. – Kellős közepében vagyunk a választásnak”) a helyhatósági választásokra célozva, ezentúl sem a helyi, sem az elég zavaros világpolitikai helyzetre nem reflektál.

A levelekbe foglalt témák arányát tekintve a mészköi események kiemelt fontosságúak. Minden, ami Mészköhöz köthető, fontos, sőt fontosabb, mint a külvilág. A legapróbb eseményeket is aránylag részletesen tárgyalja, ami viszont eltér a konkrét falumunkától, azt csak futólag említi. „Itt vagyok Kolozsváron. Valahányszor itt vagyok, fejest ugrom a különböző gazdasági és kulturális tervezgetésekbe, melyeknek célja egész Erdélynek adni valamit” (1931. december 28.)²⁵ – írja az Erdélyi Fiatalok egyik gyűlése után, anélkül hogy megnevezné, konkrétan mihez is kapcsolódnak azok a „tervezgetések”.

Feltűnően ritkán szólal meg a levelekben Balázs Ferenc, az író. Általában könyveinek kiadásáról, pontosabban a kiadás nehézségeiről esik szó, majd egy esetleges Tamási-fordításról, később a „szanatóriumi levelekben” a tervbe vett *János apostol vallomásairól*, illetve a *Zöld árvíz* tervéről ír. Bár 1932–34 között részt vesz a helikoni találkozók, nem tulajdonít különösebb fontosságot nekik. A Christine dániai tartózkodásával egybeeső VII. helikoni találkozóról például így „számol be”: „Nem ülhettem végig a három napot a Helikonon, mert vissza kellett jönnöm ellenőrizni az iskolaépület bővítését...”²⁶, s a kisebbfajta botrányt kavarázó iskolaépítési gondok részletes leírásával folytatja.

Ebben a korszakban a tervek és az elmélet egyre távolabb kerül tőle, s így az irodalomról való beszédnél jobban becsüli a tetteket. „Éppen most hívtak meg a helikoni találkozóra, ami egyenértékű a taggá választással. Részt fogok venni a találkozón, de semmiféle irodalmi társaságnak nem leszek tagja” (1932. július 22.)²⁷ – írja. A gyakorlatiság nevében való önelhatárolás mindenfajta elméleti szervezkedéstől azonban nem jelenti azt, hogy pusztán hallgatóként vett volna részt a találkozón. A helikoni találkozók jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy ha nem is ülte végig, de hozzászólásaival mindig megindított egy-egy folyamatot, ami aztán továbbfejlődött. A levelezésben említett VII. találkozón hozzászólása próbálkozás arra, hogy az Amerikában tanultakat az itthoni helyzethez igazítva fel lehessen használni. „Balázs Ferenc hozzászól, az amerikai kisszínházak rendszerére hívja fel a figyelmet, és hangsúlyozva a műkedvelői előadások fontosságát, amelyeket meg kellene reformálni és értékes darabokkal kellene ellátni” – írja

²² Balázs Ferenc: *A falu jelentősége*. Erdélyi Fiatalok II(1931). május–június. 108

²³ Balázs Ferenc: *Mit tehetnek a tanult emberek a falu érdekében?* Erdélyi Fiatalok I(1930). 6. 85.

²⁴ Balázs Ferenc: *Tagore*. Erdélyi Helikon V(1932). 5. 335–342.

²⁵ Eredetiben: „Here I am at Kolozsvár. Whenever I am here, I fall in the midst of all sorts of planning of an economic and cultural nature, to do something for the whole of Transylvania.”

²⁶ Keltezés nélkül.

Eredetiben: „I could not stay all the three days at the Helikon, as I had to return to see the enlarging of the school.”

²⁷ Eredetiben: „I am just now invited to attend the meeting at the Helikon, which is equivalent to being called to be a member. I will attend but will not be a member of any literary society.”

a jegyzőkönyvvezető Kovács László.²⁸ Két évvel később éppen az ő javaslatára indul meg a Hasznos Könyvtár sorozat, melynek célja „az erdélyi magyar nép szélesebb rétegei számára jó olvasnivalót adni”²⁹, s amely Kacsó Sándornak a XI. helikoni találkozón tartott beszámolója szerint két év alatt mintegy százezer ember kezébe juttatott olvasnivalót.

A levelek témaválasztása befolyásolja formáltságukat, a kettő összefüggését vizsgálva lehetőség nyílik az egyébként szinte kanonizálhatatlanul képlékeny levélműfaj belső törvényszerűségeinek feltárására. A téma mindig előre meghatározza a hangot: így leltárszerű, adatcentrikus, tárgyias stílusban íródnak a beszámolók, logikus, világos okfejtés jellemzi az értekező részeket, s végül lírai hangnemben íródnak a távollevőhöz szóló vallomások.

7. A kortársak szemével

A levelezés maga csupán háttéranyag az életműhöz képest, de kirajzolódik belőle egy sokoldalú személyiség többé-kevésbé hiteles portréja. A kortárs megnyilatkozásokból összeálló portré viszont egyoldalú. Ha valaki Balázs Ferenc pályáját csak az életében róla megjelent írások alapján próbálná megítélni, arra a téves következtetésre jutna, hogy ennek az írónak minden megnyilatkozását a kortársak dicshimnuszsa kísérte, legfennebb a műkritikusok jegyezték meg, hogy írhatna irodalmibb formában.

A látszat csal, hiszen a Balázs Ferenc körüli harcoknak nem a sajtó volt a fő színtere, itt legfennebb vitapartneri akadtak, vagy olyan útszéli hangnemben megírt támadások, mint amilyen *A rög alatt* megjelenésekor Deák Pál név alatt a Magyar Népből jelent meg.

A temetésén felolvasott, illetve a különböző lapokban megjelent beszédek, visszaemlékezések a szuperlatívuszok jegyében íródtak: „a kisebbségi életakarat leggazdagabb és legeredetibb erdélyi jelentkezése”, „Balázs Ferencnél modernebb ember a két világháború között nem élt Transzilvániában” (László Dezső), „Balázs Ferenc elvesztésénél nagyobb csapás nem érhetne volna a romániai magyarságot” (Szentimrei Jenő), „Akiket valaha temettünk, Te azok közül a legtisztábban mutattad meg, hogy ezen a földön miképpen kell élnünk és meghalnunk” (Tamási Áron).

A kortársak csodálata ez azzal az emberrel szemben, akit követni és érteni soha nem tudtak teljesen. Valóban nehezen értelmezhető jelenség volt. Mindennapos emberi tapasztalatainkhoz mérten meghökkenítő egységben állt nála a szó és a tett. Sokan vallottak hozzá hasonló elveket a falu felemeléséről, de ő nemcsak elméletben követte azokat, hanem kiköltözött falura, a mézskői utópiára tette fel az életét, elutasítva a kényelmesebb és teológiai képzettségének megfelelő lehetőségeket.

Az irodalomban mindig a maga útján járt, sohasem csatlakozott valahova, kezdeményezett, híveket toborzott, de a kollektív boldogulás eszméjének jegyében individualista maradt. Tettcentrikus felfogásával tudatosan elhatárolta magát a pusztán elméleti irodalmi élettől, annak fő fórumai helyett utolsó éveiben inkább a kis helyi lapnak, az Aranyosszéknek írt, úgy érezte, írásai ott tölthetik be szerepüket: „Egy részüket – írja templomi beszédeiről – vezércikk gyanánt már le is hozta az Aranyosszék, a legkülönlegesebb vidéki hetilap Erdélyben. Kiszvárosi lap, amelynek »írógárdája« van, akik a lapot megtöltik kis tanulmányokkal, sóhajtásokkal, óhajtásokkal, versekkel és elbeszélésekkel. Szívesebben adom oda mindig cikkeimet, mint sok nagyobb példányszámú irodalmi lapba, mert lám, itt a prédikációimat is csemegezámba veszik.”³⁰

²⁸ *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája 1924–1944*. Buk. 1979. I–II.

²⁹ *A kilencedik Helikoni Találkozó jegyzőkönyve. = A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája 1924–1944*. Buk. 1979. I–II.

³⁰ Balázs Ferenc: *A rög alatt*. Torda 1936. 262.

Önmagának metaforikus szerepét, a falunak élő „lánglelkű értelmiségi” sablonalakját nem kívánja eljátszani, számára komoly ez a léthelyzet, és nem szerep, de önazonosság. Ezt bizonyítja az alábbi apró történet is, amely minden bizonnyal nem véletlenül került *A rög alatt* zárófejezetébe:

„Valamelyik este nemrégiben Szentimrei Jenő vacsorára hívott, Móricz Zsiga lányának akart feltálni mint erdélyi érdekességet. De pesti íróról, új könyvekről, erdélyi irodalmi pletykákról folyt a szó. Ismeretlen világ: rés sehol, hogy betolhassam magam. Csendesen és bután hallgattam, mint egy falusi pap. A háziasszony egyszer megpróbálta, hogy szólásra bírjon. Merész fordulattal az én dolgaim felől kezdett érdeklődni. De én nem tudtam Szabó Dezső megénekelte figura lenni: hiába nyomták beszélőszerkezetem gombját, nem hagytam, hogy a gépezet elinduljon bennem.”³¹

Balázs Ferenc kapcsán új értelmet nyernek az olyan elkoptatott szavak, mint apostoli hívás, cselekvő hazaszeretet, megszállott hit és heroizmus. Ő maga értelmezi újra őket azáltal, hogy beteljesíti azt az értelmet, amelyet ad nekik. Nemcsak a mai olvasó számára fontos ez az újradefiniálás, az olyan nagy szavaknak, mint „heroizmus”, nincs semmilyen rögzített értelmük, minden kor s így a Balázs Ferencé is önmaga számára újraértelmezi őket.

Balázs Ferenc életének alapelve (s így személyiségének, teljes életművének kulcsa) az a felfogás, miszerint csak az olyan élet jogos, amely önmagát a világfolyamat sodrába állítja, s csak az a tett, amely az életet „áldottá teszi”. A gyönyör, a szép is úgy szerepel nála, mint eszköz, mely az „áldottá tételt” megkönnyíti. „Csak az jogosult, ami az emberek életét fölrázza s a mindenség sodrásába beleállítja. Külön, önmagáért való célja semminek sincs: a rágásunknak sincs, a pázrásunknak sincs, a gondolkodásunknak sincs. Illenék már tudnunk, hogy a testmozgás, a rágás, a pázrás és a gondolkodás azért jár gyönyörűséggel, hogy a fejlődése során szabad akaratot nyert embert valami mégiscsak rávegye, hogy önmagát, faját fenntartsa s magát e világgal gazdagabb összefüggésbe hozza.

Szeretném ezt a kifejezést százezerszer leírni. Csak az jogosult, ami az életet áldottá teszi: Áldottá teszi. ÁLDOTTA TESZI.”³²

Balázs Ferenc tehát a hasznos cselekvést tette meg az élet középpontjának s egyúttal új etikai mércének. Miközben számára a tett mindig a lehetőségek és az adottságok ellentmondása közé volt szorítva, tulajdon etikai mércéje szerint nem volt más lehetősége, mint szó szerint életét áldozni azért, ami hite szerint „az életet áldottá tehette”. Függetlenül attól, hogy kortársai osztották-e ezzel kapcsolatos nézeteit, a próbálkozás heroikus voltát tisztán érzékelték, s a körülményekkel összevetve a tett heroizmusát annak mártíriumaként értelmezték.

Szentimre Jenő több mint egy évvel Balázs Ferenc halála előtt már a „kisebbségi élet vértanújának” nevezi, s sorsában korjelenséget látva komor helyzetelemzésbe kezd: „És vajon csakugyan lehetetlen lett itt az életen vértanúság nélkül is valamicskét lendíteni? Vajon sose tanulnak ezekből az áldozatokból egyesek és tömegek, akik mindig másokat küldenek előre, vértanúhalálra, önmaguk helyett?”³³

A külső szemlélők is észlelték az adott kontextus és a lehetőségek közt húzódó szakadék áthidalására tett kísérlet súlyát. Németh László sokat vitatott útirajzában a „morbus minoritatis” egyik alesztének, Don Quijote-i harc hőséne rajzolja meg Balázs Ferenc portréját:

„A legférfiasabb kétségkívül a szervező, aki feladta kezdeti íróálmaikat, s az omló part egy darbjának megkötésére szedi össze erejét. [...]

³¹ *I. m.* 319.

³² *I. m.* 106.

³³ Szentimrei Jenő: *Mai vértanúk*. Brassói Lapok 1936. március 22.

Míg szerény kis szervezete tejeskannácskái közt ténfereg, egy kis, önmagának elég világ lebeg előtte, mely kifelé mint termelő és dolgozó kartell tárgy, s lassan a szellemi irányításra, összetartásra is megtalálja embereit és fiókjait.

Hős ő, ott belül a szívében, élete s szándékai keménységében, a »morbus minoritatis« körpéldájává a helyzet teszi, melybe gyakorlati hősiességét beleveti. [...] Egy-két ember lehet idealista a közszellem ellen, ez a Don Quijoték álidealizmusa, az igazi idealizmus a közállapotoknak minden kiválóbb férfiban megnyilatkozó egészsége.³⁴

Christine hajdani egyetemének, az Antioch College-nak igazgatója, aki feleségével együtt kevéssel a dániai út előtt látogatta meg őket Mészkon, már másként látta a helyzetet. Az Amerikai Unitárius Szövetséghez küldött beszámolójában így ír Balázs Ferencről és munkájáról: „Van Erdélyben néhány fiatal pap, akik véleményem szerint kiváló munkát vállaltak föl. Ezek a fiatal emberek Amerikában tanultak, és a modern kritikai magatartást mély vallásos érdeklődéssel ötvözik, ami bárhol, bármikor ritka kombinációt jelent.

A vezető szellem köztük Balázs Ferenc. Indiában olyan fiatalokkal találkozott, akik gördülékenyen beszéltek arról, hogyan mentsék meg hazájukat, de energiáik nagy részét elméletek gyártásába ölték. Kínában a fiatal kínaiak egy olyan csoportjával találkozott, akik közül ki-ki egy kis falut választott magának, és dolgozni kezdett. Írni-olvasni tanították az embereket, jobb mezőgazdasági módszerekre és általában egy magasabb civilizációs fok elérésére. Balázs ez utóbbiakkal értett egyet. Ő arra a következtetésre jutott, hogy függetlenül attól, melyik országhoz tartozik Erdély, ugyanazt a munkát kell elvégezni.

Ezeknek a fiataloknak lehetőségük van a csaknem középkori színtről a modern életbe emelni közösségeiket, generációk régi előítéletei és babonái nélkül. Igen sokat jelentene Kelet-Európa számára, ha volna egy központja a magas erkölcsi normáknak és intelligenciának, és ebből születne meg a vezetés. Ez a terület Európa kritikus pontjai közé tartozik. A Balkán és Európa békéje pedig nem mintegy varázsütésre fog megvalósulni, hanem csakis az intelligencia és a jellem fejlődésével.³⁵

Don Quijote vagy a tettek embere? Hőse és/vagy áldozata korának? Ezek a *homo practicus* lét hiposztázisai s egyúttal azok a kérdések, melyeket csak feltenni lehet, megválaszolni nem, hacsak nem fogadjuk el válaszként azt, ahogy Balázs Ferenc látta helyzetét: „*Csillagnak akasztottuk a szekerünk rúdját, és a csillag nem ereszt!*”³⁶

³⁴ Németh László: *Magyarok Romániában. =A minőség forradalma.* Bp. 1992. 776–777.

³⁵ Christine Morgan: *i. m.* 72.

Eredetiben: „There is a small group of young ministers in Transylvania who, I think, are undertaking a rather remarkable piece of work. These young man have studied in America and combine a modern critical attitude, with an intense religious interest, a combination not too common at any time or place.

The leading spirit among them is Balázs Ferenc. In India he found young men talking volubly about saving their country, but using most of their energies in theorizing. In China, he found a group of young Chinese, each of whom had pick out a small village in which to work. Here they where teaching the people to read and write, to practice better methods of agriculture, and in general to achieve a new cultural level. Balázs felt his sympathy to be with the latter. He has come to the conclusion that regardless of the country Transylvania belongs to, the same work needs to be done.

These young man are in position to bring their communities almost at one step from a medieval to a modern life, without the intervention of generations of past prejudices and superstitions... It would be of great promise to eastern Europe if there were a center of high moral quality and intelligence from which leadership could spring. This region is one of the critical points of Europe. Peace in the Balkans and in Europe will not come by formula or panacea but only by the development of intelligence and character.”

³⁶ 1935. március 12. Kolozsvár, tudószanatórium.

Portrait in letters (The correspondence between Ferenc Balázs and Christine Fredericksen)

The study gives a portrait of Ferenc Balázs (writer and organizer of communities), a colourful personality of the period between the two World Wars, who deserves to be remembered. Following the pattern of situation, function, subject, author, and addressee it presents the correspondence containing five hundred pages between Ferenc Balázs and his wife, Christine Fredericksen. The letters give not only the portrait of the writer but also that of the society the lived in. The way he was able to live and work among the conditions of minority status was not an ordinary one but in some respects it may serve as a model to the future generations of Hungarians living in Romania.